

DE ONTWIKKELING VAN HET KLASSIEKE DADERSONDERZOEK SINDS HET EINDE VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG (2)

Dit tweede deel wil dieper ingaan op de toenemende nuancering in het dadersonderzoek vanaf de jaren 1970 wat geleid heeft tot een hedendaags gediversifieerd onderzoek naar daders wat de Holocaust betreft.

Een van de auteurs die zeker door Arendt werd beïnvloed en verder vormgaf aan een functionalistische benadering is de bekende historicus Hans Mommsen. In dezelfde periode werkte hij een essay uit met de titel *Nationaal Socialisme: Cumulatieve radicalisering en de zelfvernietiging van het regime*. Het begrip cumulatieve radicalisering was daarmee geboren en zou ook later in de jaren 2010 een comeback maken in de wereld van terrorismestudies. Verschillende auteurs werkten verder in deze vroege procesmatige richting, sommigen richtten zich op *De anatomie van de SS-staat* (Eugen Kogon), anderen op aspecten van *Moderniteit en de Holocaust* (Zygmunt Bauman), de *Compartimenten van vernietiging* (Abram Swaan) of op de *Orde van de Terreur* (Wolfgang Sofsky). De centrale gedachte is het generationaliseerde proces van organisatie van de vernietiging waaraan verschillende instellingen en actoren hebben bijgedragen. Deze benadering als een soort lopende band van vernietiging sloot ook aan bij de postuum gepubliceerde autobiografie van Rudolf Höß, de kampcommandant van Auschwitz. Op basis van deze autobiografie publiceerde de Franse auteur Robert Merle zijn historische roman *La Mort est mon Métier*, die op zijn beurt door Theodor Kotulla werd verfilmd in de speelfilm *Aus einem Deutschen Leben* uit 1977.

De grote verdienste van bovengenoemde auteurs en de vele latere werken was dat zij duidelijk afstand namen van het bipolaire beeld van gek versus slecht of demonen versus desperado's. Maar Gerhard Paul merkte terecht op dat deze tweede periode van midden jaren zestig tot eind jaren tachtig een soortgelijke afstand tot het daderschap creëerde, maar ditmaal door 'depersonalisering en abstractie'. De kritiek, mijns inziens deels terecht, was dat de Holocaust te veel overkwam als een moordmachine waarin het individu zijn verantwoordelijkheid en handelingsruimte verloor (*Automatismus ohne Menschen*). Het bekende micro-macro of agency-structuur probleem in de sociale theorie. Bovendien werd deze abstractie, de verbreding van de analytische bestuderen actoren (naast slachtoffers ook daders en omstanders) en de verschuiving van natuur naar graad en netwerk niet altijd goed ontvangen in zowel het land van de daders (Duitsland-Oostenrijk) als het land van de slachtoffers (Israël). In Israël zou het monumentale werk van Raul Hilberg pas 51 jaar na de oor-

spronkelijke Engelse uitgave door Yad Vashem in het Hebreeuws worden vertaald. En Duitsland had zijn handige 'alibi van een natie' verloren met al het bewijsmateriaal dat bredere kringen van Duitsers bij het daderschap betrok. Het resultaat waren felle debatten tussen intentionalisten (van bovenaf/waarom) en functionaristen (van onderaf/hoe), en tussen degenen die de *locus of control* toeschreven aan de dispositie van de dader - zoals bijv. een autoritaire persoonlijkheid beschreven door Theodor Adorno met zijn F(ascisme) schaal - en degenen die veel meer wezen op de kracht van situationele gebeurtenissen en groepsdynamiek, onder wie zeker de sociaal psychologen Solomon Asch (conformiteitsdruk), Stanley Milgram (elektroshock experiment) en Philip Zimbardo (Stanford Prison experiment). Midden jaren tachtig woedde ook onder historici zelf het beroemde historiografische dispuut (*Historikerstreit*), tussen degenen die de specifieke Duitse *Sonderweg* propageerden en degenen die vonden dat de Goelag en de nazikampen met elkaar vergeleken konden en moesten

worden. Kortom, van midden jaren zestig tot eind jaren tachtig waren er verschillende polemieken die de Holocaust vaak vanuit hun binaire standpunt benaderden en krachtig bleven verdedigen. Pas enkele decennia later zouden er succesvolle pogingen tot integratie komen.

In deze periode ontwikkelden twee auteurs, zij het in stilte en vanuit hun eigen discipline, zeer genuanceerde stellingen en inzichten die pas twintig jaar later geaccepteerd en bekend zouden worden. De eerste is Herbert Jäger, een Duitse criminoloog die baanbrekend werk verrichtte met zijn boek *Verbrechen unter totalitärer Herrschaft. Studien zur nationalsozialistischen Gewaltkriminalität*. Jäger was zijn tijd ver vooruit door typologieën, gradaties en nuances aan te brengen in het daderschap en door in detail verschillende neutralisatietechnieken te beschrijven die de remming om deel te nemen aan geweld verminderden. In zijn *Typologie der Beteiligung* maakte hij onderscheid tussen opdrachtloze misdrijven (*Exzeßfaten*), relatief autonome vormen van opdrachtuitvoering (*Initiativfaten*) en afhan-

kelijke vormen van uitvoering (*Befehlstaten*), elk op hun beurt onderverdeeld in verschillende subcategorieën. Ook koppelde hij statistische gegevens van vijf jaar veroordelingen voor nationaal-socialistische geweldsdelicten (augustus 1958 tot augustus 1963), waaruit bleek dat 20% *Exzeßtäter*, 20% *Initiativtäter* en 60% *Befehlstaten* waren. Jäger gaat ook in op de vermeende dwang en de vaak aangevoerde *Befehlsnotstand*, maar vooral zijn veelheid aan mogelijke motieven voor betrokkenheid en hun criminologische verbanden plaatst zijn werk naar mijn mening boven alle andere op het vroege terrein van daderstudies.

De tweede vroege vogel was Henry V. Dicks met zijn onderzoek en publicatie over *Licensed Mass Murder. A Social Psychological Study of Some SS Killers in 1972*. Dicks interviewde een kleine selectie van veroordeelde kampbewakers en leden van Gestapo-eenheden en verdiepte zich in hun levensverhalen, persoonlijkheidstypes en psychologische profielen. Zijn conclusie was dat crimineel gedrag niet voortkwam uit fanatisme of identificeerbare

psychiatrische stoornissen. Hij onderzocht daarom verder 'de latente capaciteiten' van 'gewone' mannen om moordzucht te herbergen en, onder bepaalde omstandigheden, te activeren, en - wanneer de gegeven omstandigheden ophouden te werken - terug te keren naar een onopvallend, 'gewoonlijk' gezagsgetrouw redelijk bestaan. Bij een gewone ontmoeting zouden mannen als de acht geïnterviewden kunnen doorgaan voor 'normale kerels'. Cruciaal daarbij waren volgens Dicks gehoorzaamheid, groepsethos en brutalisering, en hij besprak al uitvoerig de toen recent gepubliceerde resultaten van het elektroshock-experiment van Stanley Milgram. Dicks liep dus twintig jaar vooruit op de taal (gewone mensen) en de op handen zijnde discussie. Tegelijkertijd verschenen enkele cruciale studies over zowel individuele daders als groepen. Zeer bekend was het boek van Gitta Sereny *Into That Darkness: from Mercy Killing to Mass Murder*, gebaseerd op haar vele interviews met Franz Paul Stangl, de commandant van Sobibór en Treblinka. Twee andere belangrijke publicaties wa-

ren *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews July 1941-January 1943* en de *Schöne Zeiten - Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer*. Beide boeken publiceerden een schat aan primair bronnenmateriaal, en het laatste boek, *Schöne Zeiten*, doorbrak ook het beeldverbod en nam verschillende daderfoto's en pagina's uit daderalbums op in zijn publicatie. Het zou een keerpunt in de visualisering van het daderschap inluiden. Deze publicaties luidden een nieuw soort sociaal-historisch realisme in en maakten de weg vrij voor het - voor het daderonderzoek - cruciale decennium van de jaren negentig.

Met meer dan 75 jaar onderzoek naar daders kan men gerust stellen dat een kleine boekenkast met een paar standaardwerken vandaag een echte bibliotheek nodig heeft. Gerhard Paul concludeert dat men vandaag kan spreken van een werkelijk vrij en gediversifieerd onderzoek naar daders in de Holocaust.

"Twee generaties na de Shoah is in Duitsland voor het eerst historisch

De volledige versie van dit artikel is te vinden in ons wetenschappelijk tijdschrift *Getuigen* (april 2023), met de originele voetnoten waarvan hier slechts een beperkte selectie werd behouden.

onderzoek gedaan naar de *daders, ongetwijfeld geïnspireerd door buitenlandse geleerden en grotendeels vrij van de behoefte aan vrijspraak en exculpation.*"¹

Het is belangrijk om hier te vermelden dat tal van andere wetenschappelijke disciplines een soortgelijke groei van publicaties hebben doorgemaakt, vaak in nauwe (vergelijkende) interactie met Holocaust-onderzoek. Deze rijkdom heeft geleid tot het ontstaan van een eigen studiegebied, met een *'shared set of key theories and concepts'* en, sinds 2020, een eigen handboek, *The Routledge Handbook of Perpetrator Research*. De oude binaire discussies lijken academisch achter zich te hebben gelaten, en vanuit een interdisciplinaire en vergelijkende benadering is er nu een groeiende behoefte aan integratieve modellen om deze veelheid aan casestudies, typologieën van daders en acties, motivaties, ideologische kaders, groepsdynamische mechanismen en processen op een begrijpelijke manier met elkaar te verweven. Hier lag mijn zoektocht en (visueel) interessegebied. Hoe fascinerend deze weg naar Daderstudies ook was,

waarin ik me volledig verdiepte in een historiografische, systemische en multi-causale benadering, er bleef een vaagheid over hoe deze inzichten het complexe samenspel van (f)actoren konden verhelderen. Ik verwijs hier graag naar de criminoloog David Matza, die in 1965 al stelde "als de factoren te talrijk worden [...] komen we in de hopeloze positie dat alles er toe doet". Het is complex en talrijk. Hoe moeten we daarmee omgaan om het complexe samenspel van (f)actoren die leiden tot collectief geweld beter te modelleren?

Ik wil hier afsluiten met een visuele metafoor als opstapje naar de volgende beeldende wending. De graficus die de filmposter maakte voor de speelfilm *Aus einem Deutschen Leben*, over het leven van kampcommandant Rudolf Höß, deed het geweldig door bovenaan een reusachtig hakenkruis te tekenen en onderaan, als een poppetje aan een touwtje, Rudolf Höß met zijn rechterarm omhoog om de Hitlergroet te brengen. Het beeld is een trefende weergave van het destijds dominante paradigma, namelijk Höß als een acteur met een ze-

kere agency, geleid door het nationaal-socialistische systeem. Tientallen jaren daderonderzoek hebben aangetoond dat zowel het systeem als het individu met al hun kenmerken en evoluties belangrijk waren. De focus waar we de komende generaties aan moeten werken is niet zozeer het hakenkruis of de figuur, maar de draden van het poppenspel. De draden symboliseren hier de verbindingen tussen alle (f)actoren die het proces van geweld beïnvloeden. Hoe werken ze samen (samenspel), welke verbindingen, welke interacties, welke wederkerigheid of circulariteit staan centraal in de geweldspatronen en de gebeurtenissen die daarop inwerken? En kan de visualiteit van een picturale wending onze inzichten in deze relaties en interacties bevorderen? ■

Dr. Christophe Busch
Hannah Arendt Instituut

(1) Gerhard Paul, "Von Psychopathen, Technokraten des Terrors und >>ganz gewöhnlichen<< Deutschen," p. 67.

Naam en voornaam

Klas / Vak

Stanley Milgram kwam in opspraak door zijn experimenten.
Maak een korte biografie op van hem.

Zoek op wat zijn 'gehoorzaamheidsexperiment' inhield en
bespreek dit met je klasgenoten.

Leg nog een aantal van zijn andere experimenten uit.

Opmerkingen leerkracht

SPOREN VAN HERINNERING

is een driemaandelijks uitgave van
vzw Auschwitz in Gedachtenis

www.auschwitz.be